

Ніколаєць Ю. О.

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ В ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті висвітлено основні прояви міжетнічної взаємодії на території Донбасу у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: Донбас, етнічні групи, державна політика, міжетнічне співробітництво, міжетнічні конфлікти.

Yurii Nikolaiets. Interethnic interaction in Donbas region in the second half of the XX century. *In the given article author is analyses the main aspects of ethnic cooperation in the Donbass region during two half of XX century.*

Key words: Donbass, ethnic groups, public policy, inter-ethnic cooperation, inter-ethnic conflicts.

У другій половині ХХ ст. міжетнічна взаємодія в Донбасі відбувалася в умовах збільшення кількості населення регіону завдяки припливу працівників для роботи у промисловості і сільському господарстві. На початку 1950-х рр. у зв'язку з успішним пошуком нових вугленосних шарів у вугільній галузі Донбасу залишалася досить гострою проблема кадрового забезпечення виробництва. Вона вирішувалася залученням значної кількості працівників з різних регіонів СРСР, але основна їхня маса прибувала з України. Українці і росіяни працювали переважно у промисловості, хоча певна частина росіян була задіяна також у сфері адміністративного управління. Євреї зосередили у своїх руках значні обсяги торговельних операцій переважно у містах, водночас морська торгівля перебувала у сфері впливу греків.

Депортації населення, праця військовополонених та в'язнів великою мірою втратили своє значення для забезпечення потреби підприємств у робочій силі. Основним засобом поповнення трудових ресурсів залишалися оргнабори. Здешевлення робочої сили досягалося, як і у попередні роки, в тому числі й за рахунок відсутності належних соціально-побутових умов для працівників [42,

с.39]. В таких умовах неминучими видавалися міжетнічні конфлікти та суперечки поряд із необхідністю налагодження взаєморозуміння за спільної праці.

У межах здійснення оргнаборів в 1950 р. до Ворошиловградської (нині Луганської) області прибуло 146307, а до Сталінської (нині Донецької) – 290507 осіб [5, арк.237]. У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160285, а до Сталінської – 326112 осіб. До Сталінської області з областей України прибуло 221115 осіб, або 67,9% від загальної кількості прибулих. З областей Російської Федерації – 89633 особи, або 27,5%, а з 14 інших республік СРСР – 14723 особи, або 4,6%. Із 221115 осіб, що прибули з інших областей України, у межах області перемістилося 94738 осіб, або 42,8%, з них – 74119 у містах області і 18612 із сіл до міст області. 1950 року у Ворошиловградській області механічний приріст населення 47635 осіб, 65,7% з яких прибули з областей України, 33,2% – з Росії, 1,1% – з Білорусії [6, арк.37].

На рубежі 1950-х років до Донбасу продовжували прибувати переселенці з території західноукраїнських областей. З метою їхнього закріплення на території Донбасу здійснювалося перевезення будинків та іншого майна цих громадян. На 1 січня 1950 р. із західноукраїнських областей до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей – загалом 384 особи, а до Сталінської – 633 сім'ї (загалом 2700 чол.) [7, арк.12]. У 1951 р. відбулася остання депортація українського населення із земель Західної України, що відійшли до Польщі. Влітку 1951 р. до Сталінської області було переселено 1962 родини, яких розселили по 50–100 родин у різних селах області [6, арк.326]. Переселенці часто отримували для житла необладнані помешкання без даху та вікон. Багато переселенців не мали змоги використовувати наданого урядом кредиту на купівлю худоби чи будівництво будинків, оскільки бухгалтери колгоспів не розглядали поданих заяв [8, арк.2].

Свого часу засекречені тогочасні матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у ставленні жителів Донбасу до всього західноукраїнського

населення, яке стало дедалі більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями і робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України [8, арк.138–142]. Мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни з Німеччиною. Ці настрої були настільки поширеними, що радянським органам впродовж 1960-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників.

Міжетнічна інтеграція в Донбасі проходила в умовах загострення криміногенної обстановки в регіоні. Причому значна кількість правопорушень, у тому числі й тяжких злочинів, вчинялася молодими людьми, які прибували для роботи на шахтах.

У довідці про стан карної злочинності серед молоді в УРСР за 1949 р. і 1 квартал 1950 р. від 20 червня 1950 р. начальника управління міліції МДБ УРСР К. Руденка вказувалося, що із загальної кількості 46910 чол., притягнених по лінії карного розшуку в 1949 р. до карної відповідальності, 26781 чол., або 57,1% становили молоді люди у віці до 25 років. У першому кварталі 1950 р. з 9175 чол., притягнених до карної відповідальності, 4870 чол., або 53,1% становила молодь. Комсомольців притягнуто до карної відповідальності у 1949 р. 1597 чол., або 5,9%, а у 1 кварталі 1950 р. 447 чол., або 9,2% до загальної кількості молоді, притягнутої до карної відповідальності. У документі підкреслювалося, що найвищим в Україні рівень злочинності залишався саме на території Донбасу: 29,5% (1949 р.) і 38,2% (1-й квартал 1950 р.). Найбільш поширеними злочинами залишалися вбивства (553), грабунки (2075) та крадіжки (13352) [10, арк.160-162]. Причому спостерігалася тенденція до збільшення рівня злочинності у регіоні, оскільки лише протягом року кількість злочинів зроста майже на 10%.

Згідно з довідкою начальника відділу «А» МДБ УРСР Подобедова від 21 червня 1950 р. у 1949 р. до відповідальності притягнуто осіб у віці до 25 років по Сталінській області 1834 чол. (45% до всієї кількості притягнутих до відповідальності), у 1950 р. – 315 (36%), а по Ворошиловградській області у 1949 р. притягнуто до відповідальності 783 чол. (35,7%), у 1950 – 92 (21,7%) [10, арк.157].

Варто підкреслити, що досить поширеними в Донбасі були масові бійки за участі молодих людей. Так, у ніч на 20 червня 1949 р. група молодих робітників Горлівської контори «Союзпромонтаж» у кількості 60 чол., озброївшись камінням та залізними прутами, здійснила хуліганський напад на гуртожиток № 84 Горлівського коксохімічного заводу [10, арк.163]. У грудні 1949 р. було зафіксовано масову бійку за участю працівників міліції, місцевих робітників, стрільців табірної відділення № 1 м. Жданова [13, арк.342]. Під час бійки молодих працівників 12 березня 1950 р. у поселенні Нестерівка Сталінозаводського району м. Сталіно був убитий ножем секретар комсомольської організації контори тресту «Сталінметалургбуд» В. Левченко, який намагався припинити бійку між нетверезими робітниками. Цей випадок, на думку місцевого обкому КП/б/У, свідчив про низький рівень виховної роботи у середовищі молодих робітників, особливо серед прибулих із сільської місцевості, які проживали у гуртожитках [18, арк.29]. 20 вересня 1950 р. у селищі Донська Сторона м. Сталіно сталася бійка між робітниками та солдатами, в якій взяли участь до 50 осіб. Учасники пристали до бійки для захисту «своїх» за етнічною належністю [11, арк.112]. Причому, за даними в.о. міністра внутрішніх справ УРСР Дятлова, найбільш активними у бійці виявили себе вірмени, таджики та узбеки [11, арк.125].

Таким чином, переміщення в Донбас великої кількості молодих працівників, світогляд значної частини яких формувалася у складних умовах воєнних та повоєнних років, а також зосередження у регіоні значної кількості військово-полонених, в'язнів та осіб, які вже відбули покарання, призводило до загострення криміногенної обстановки в регіоні.

Занепокоєння громадян і представників правоохоронних органів викликало зосередження виправних закладів на території Донбасу та численні факти повернення до регіону рецидивістів після відбуття покарання на території інших регіонів СРСР. Особи, які відбули покарання, часто повторно ставали на шлях скоєння злочинів. У їхньому середовищі формувалися своєрідні норми поведінки, коли «своїми» вважалися лише ті, хто відбував покарання в ув'язненні [13, арк.345]. А щодо інших, то допустимими розглядалися утиски з метою особистого збагачення за рахунок пересічних громадян. Яскравим прикладом цього стала ситуація, що склалася у с. Червоний Понирь. Відповідно до рішення Ради Міністрів ССР з жовтня 1949 р. в Артемівському районі Сталінської області почалося будівництво потужної ДРЕС у с. Червоний Понирь, до якого були залучені 2200 робітників (з сім'ями – до 3000 чол.). На 1951 р. кількість працівників збільшилася у 2,5 раза. Поповнення забезпечувалося за рахунок оргнабору, але серед прибулих робітників було багато карних злочинців, які здійснювали вбивства, крадіжки. Саме з ними пов'язувалися численні факти хуліганства. Для боротьби з цими явищами місцеві керівники просили ЦК КП/б/У хоча б створити відділ міліції з паспортним столом, щоб не допускати прийому на роботу та повернення схильних до правопорушень осіб [12, арк.105].

У доповідній записці про роботу політвідділу ІТЛК МВС Української РСР за 1 квартал 1950 р. пропонувався дещо інший варіант впливу на карних злочинців. Йшлося про збільшення кількості таборів посиленого режиму. Вважалося за доцільне не допускати спілкування особливо небезпечних злочинців з іншими в'язнями, щоб уникнути «тероризації табірною населення» [13, арк.345].

За даними міністра юстиції УРСР Д. Панасюка в 1951 р. найбільше громадян засуджено за розкрадання соціалістичної власності саме у Сталінській (2495 чол., які вкрали на суму 7798302 крб.), Ворошиловградській (1455 чол. – на суму 8756686 крб.) та у Дніпропетровській областях (1337 чол. – на суму 3824909 крб.). Дані свідчать, що в Донбасі діяли організовані угруповання, до яких входило

відносно небагато громадян, але вони мали можливість розкратити державну власність в особливо великих розмірах. Донбас їх приваблював великими обсягами будівництва, де відкривалися можливості для різного роду розтрат та забезпечення продуктами харчування досить значної кількості людей. Крім того, специфіка роботи на шахтах створювала можливості для різного роду махінацій, коли шахтарі іноді навіть не знали норм видобутку та розцінок за відсутності профспілкових організацій або обмеженості їхнього впливу.

У доповідній записці Голови Президії ВР УРСР М. Гречухи про стан і результати розгляду Президією Верховної Ради Української РСР прохань про помилування засуджених за 1950 рік вказувалося, що найбільшою кількістю засуджених за порушення трудової дисципліни залишалася в Донбасі. Так, із 89000 засуджених за три квартали 1950 р. робітників і службовців і понад 20 тисяч колгоспників за невідпрацювання трудовнів в цілому по УРСР особливо багато було притягнуто до карної відповідальності за порушення трудової дисципліни у Сталінській області – 24761 чол., Ворошиловградській – 14226 чол. (для порівняння – третє місце у цьому списку займала Дніпропетровська область, де було засуджено за порушення трудової дисципліни 7387 чол., а останнє – Ізмаїльська – 1197 чол.) [23, арк.59]. Тільки по м. Сталіно за 1949 р. було зареєстровано 393 злочини (це більш як у 1,5 раза, аніж у Дніпропетровську, де було зафіксовано другий за розміром результат), а розкрито лише 282 [13, арк.439].

На початку 50-х років ХХ ст., за матеріалами військових трибуналів, Донбас займав перше місце серед інших регіонів УРСР також за кількістю правопорушень, скоєних військовослужбовцями (далі у цьому списку перебували південні області України та Київська область) [25, арк.104].

Варто підкреслити, що Донбас 1950-х років перебував серед тих регіонів, де зростала кількість злочинів, вчинених працівниками міліції. Найбільша кількість різного роду злочинів і прикладів аморальної поведінки відзначалася у підрозділах міліції Сталінської області [14, арк.8]. Заради справедливості варто вказати, що велика

кількість правопорушень та злочинів була характерною і для міліціонерів західноукраїнських областей. Водночас ситуація у центральних регіонах України була набагато кращою. Можна припустити, що такий стан речей в органах правопорядку був наслідком відповідної кадрової політики. Так, наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. кадри міліції в Україні більш ніж наполовину склалися з молодих працівників зі стажем служби до 3 років (85,7% особового складу) і не мали спеціальної міліцейської підготовки. 55,3% особового складу мали освіту від 2 до 5 класів [15, арк.47]. Але й на цьому фоні працівники органів міліції Донбасу вирізнялися досить великою кількістю правопорушень. У 1949 р. кількість засуджених міліціонерів у Ворошиловградській області зросла з 1,6% до 3,3% від загальної кількості особового складу [12, арк.14]. Найбільш поширеними порушеннями в органах міліції залишалися пияцтво, зловживання службовим становищем, зв'язки із злочинцями, порушення законності, невиконання наказів, розтрата, побутово-моральний розклад, незаконне застосування зброї з пораненням чи вбивством громадян, недбале ставлення до виконання службових обов'язків, втрата особистої зброї.

На території Донбасу згідно з доповідною запискою секретарю ЦК КП/б/У Сердюку про результати перевірки стану партійно-політичної і виховної роботи серед особового складу органів міліції Ворошиловградської області від 6 травня 1950 р. від перевіряючих Герасименко та Симакіна також відзначалася досить велика кількість незаконних затримань громадян [15, арк.224].

Про це також йшлося на 1-й партійній конференції парторганізацій Управління МДБ Ворошиловградської області 23 грудня 1950 р., де зазначалося, що багато працівників міліції «ховалися за кількістю заарештованих, замість того, щоб розкривати злочини» [17, арк.56]. Аналіз характеру злочинів працівників міліції в тому числі й в Донбасі, здійснений 15 серпня 1950 р. на закритому засіданні парторганізації МВС УРСР, показав, що майже 75% їх становили зловживання службовим становищем та розтрата [16, арк.28]. Причому такий характер скоєних

злочинів спостерігався і серед членів компартії в Донбасі. У більшості випадків засуджені були молодими членами партії, прийнятими до її складу під час війни та у перші роки після її завершення. Крадіжки державного майна в основному здійснювалися особами, які мали доступ до матеріальних цінностей [24, арк.3].

Начальник управління міліції МДБ УРСР К. Руденко вказував у своїй доповідній записці від 4 липня 1952 р., що в березні 1952 р. у зв'язку зі зростанням кількості особливо небезпечних карних злочинів у Сталінській і Ворошиловградській областях Управлінням міліції МДБ УРСР було розроблено план агентурно-оперативних заходів для посилення боротьби з карною злочинністю на території Донбасу. У найбільш вражені карною злочинністю Макіївку, Жданів, Горлівку і Дзержинськ Сталінської області та до Кадіївки, Ворошиловська Ворошиловградської області були направлені групи працівників обласних управлінь міліції, які надавали допомогу у розкритті злочинів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, на думку К. Руденка, карна злочинність на території Донбасу залишалася досить поширеною [29, арк.184]. Застосування екстрених заходів, на переконання чиновника, дало б змогу нормалізувати обстановку в регіоні, покращивши умови праці та відпочинку громадян.

У другому півріччі 1953 р. рівень злочинності в Донбасі різко збільшився. Особливо зросла кількість хуліганських проявів серед підлітків у віці 17–18 років, а також кількість крадіжок, вбивств та статевих злочинів. Особливо різке зростання злочинності відзначалося у другому півріччі 1953 р. Якщо у першому півріччі було передано до суду справи на 219 чол., то у другому – на 413 чол. Причому зростання злочинності мало місце внаслідок прибуття в Донбас значної кількості амністованих підлітків із різних районів СРСР. У 1953 р. тільки до м. Сталіно прибуло 173 зареєстрованих неповнолітніх, значна частина яких не припинила своєї злочинної діяльності [30, арк.26]. У Сталінській області за 1953 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 4463 чол. у віці 16–25 років, що становило 61,2% від загальної кількості притягнутих за рік. З них 2350 випадків – за хуліганство. Найбільше

таких випадків зафіксовано у м. Макіївка – 386, 203 випадки – у Горлівці, 168 – у Краматорську, 156 – у Єнакієвому, 153 – у Жданові [30, арк.39].

На заводі покращенню ситуації в Донбасі ставали конфлікти між керівництвом підприємств і робітниками. Нерідко траплялося так, що керівники підбирали собі помічників з представників своєї етнічної групи або родичів чи знайомих, утворюючи тим самим родинно-земляцькі угруповання, що дбали у першу чергу про власні інтереси. Про масштаби конфліктів між працівниками і керівництвом шахт свідчила кількість справ, розпочатих у зв'язку із порушенням трудового законодавства. Так, народними судами Ворошиловградської області у 1948 р. розглянуто 2075 справ, 1949 р. – 2659, за 9 місяців 1950 р. – 2255 справ. З 6989 справ вимоги робітників були задоволені зі 5378 справ (77%). На нараді підкреслювалося, що конфліктні ситуації на шахтах, як правило, призводили до призупинення роботи як окремими працівниками, так і цілими трудовими колективами [9, арк.2-8, 23, 32-35, 40-45, 62, 68-69].

Наприклад, згідно зі звітом комбінату «Сталіншахтовугілля» за 1949 р. штат працівників по трестах протягом року змінився на 103%, при цьому 56 працівників самовільно залишили роботу, а 55 чол. систематично прогулювали її [20, арк.4]. На відновленні шахти імені Сталіна тресту «Ворошиловградшахтовідбудування» працювало 1170 робітників. За 9 місяців 1950 р. було 360 випадків прогулів, 575 робітників залишили будівництво, у тому числі 136 дезертирували [9, арк.73].

На VII партійній конференції парторганізації заводу імені Сталіна м. Сталіно у липні 1950 р. відзначалося про конфлікт, пов'язаний із невиплатою премій, внаслідок чого ситуація на підприємстві різко загострилася. Навіть комуністи висловлювали критичні зауваження на адресу керівництва заводу, погрожуючи припинити роботу. Обурення викликала також недостатня увага спорудженню житла для робітників та відсутність у ряді поселень, де проживали працівники заводу, електричного струму [21, арк.9 (на звороті), 15, 20].

Влітку 1950 р. спалахнув конфлікт на шахті № 1 «Центральна» Червоноармійського району Сталінської області у зв'язку із невиваженим переміщенням працівників начальником підземного транспорту Куліковим. Причому розподільник динаміту Кирилов відзначив, що працівниця Белова, бажаючи переведення на роботу на поверхню шахти, свідомо залишила динаміт у забої задля того, щоб налякати керівництво шахти. Робітники вимагали допомоги для спорудження індивідуальних будинків, відзначаючи, що чекати квартир від тресту – це марна справа. У резолюції зборів партійної організації шахти підкреслювалася необхідність домогтися від вищих інстанцій виділення засобів на спорудження будинків загальною площею 4000 кв. м.[22, арк.4,9,12,21]

У 1951 р. виникла конфліктна ситуація на Сталінському металургійному заводі імені Й. Сталіна, коли директор заводу на звинувачення робітників щодо розподілу квартир у власних інтересах грубо відповів, що працівники, які висловлюють критичні зауваження, йому не потрібні. Цей конфлікт був настільки масштабним, що його вирішували на рівні ЦК КП/б/У [19, арк.289-190]. Робітники Донбасу також залишалися незадоволеними діями окремих працівників торговельної мережі, які обмежували можливості придбати продукти за державними цінами. Масовими залишалися випадки, коли працівники торговельних організацій реалізовували продукти знайомим спекулянтам, які пізніше перепродували їх за завищеними цінами, викликаючи обурення шахтарів [27, арк. 219-220].

Водночас робітники скаржилися на незадовільні умови праці на багатьох шахтах, низький рівень технічної безпеки під час виконання робіт. Так, по шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» за 11 місяців 1951 р. було 14729 випадків виробничого травматизму, у тому числі смертельних – 171 проти 12348 випадків виробничого травматизму за 11 місяців 1950 р., у тому числі смертельних – 173. По шахтах комбінату «Донбасантрацит» за 11 місяців 1951 р. зафіксовано 6367 випадків травматизму, у тому числі 63 смертельних. А у 1950 р. трапилось 5961 випадків, у тому числі смертельних – 95 [26, арк.2].

Масштабні переселення громадян до Донбасу на початку 50-х років ХХ ст. продовжували здійснюватися не лише в інтересах розвитку промисловості, певна частина переселенців, як і раніше, спрямовувалася на роботу до сільського господарства. Протягом 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів південних областей УРСР переселено 77256 сімей, у тому числі у 1952 р. з планових 19450 сімей вже прибуло 13926 сімей (71,6%). З них у 1949–1952 рр. до Ворошиловградської області прибуло 1013 сімей, а до Сталінської – 7743 сім'ї [28, арк.28].

Під час хрущовської «відлиги» депортації та мобілізації населення в СРСР було припинено, але продовжували діяти оргнабори, комсомольсько-молодіжні призови на комсомольсько-молодіжні будови, суспільні призови на будівництво шахт, призови учнів до шкіл ФЗН. Згідно з інформаційними зведеннями Українського республіканського управління трудових резервів упродовж 1951–1955 рр. у Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [2, арк.6]. Зокрема, впродовж 1955 р. – 132 578 осіб, з них за системою фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл 46 761 осіб, ремісничих та залізничних – 28 026 осіб, технічних – 6821 особа [1, арк.15]. Але умови праці і проживання для багатьох з них залишалися досить складними й у середині 50-х років ХХ ст. Так, у м. Краматорську у гуртожитках № 1 і № 2 «Донмашбуду» у грудні 1953 р. температура у кімнатах була лише 3 градуси тепла. У гуртожитку № 2 тресту «Артемжитлобуд» робітники у приміщеннях змушені були перебувати у теплому одязі, а деякі навіть спали у теплих штанях. Матері-одиначки з гуртожитку № 16 Ворошилівського селища Ільїчівського району м. Жданова не мали теплої води для побутових потреб. У багатьох гуртожитках не встановлювалося чергування, внаслідок чого частина з кімнат перетворювалася на місця для азартних ігор і злочинного кубла. В окремих гуртожитках підприємств і шкіл трудового резерву молоді працівники мешкали у поганих житлово-побутових умовах, що відбивалося на їхній поведінці, сприяло скоєнню аморальних вчинків і карних злочинів [30, арк.20].

Покращення ситуації значна частина радянських чиновників бачила у поліпшенні культурно-побутових умов трудящих. У 1955 р. секретар парторганізації шахтоуправління № 100/77 Кашкар'єв на Голубівській районній партійній конференції Ворошиловградської області звернув увагу, що на шахті, де працювали 3500 працівників, за повоєнні роки не побудовано жодного квадратного метра житлової площі. На Єнакіївській міській партійній конференції директор металургійного заводу Гончаренко просив ЦК КП України і Міністерство чорної металургії УРСР збільшити асигнування на культурно-побутове будівництво [31, арк.21,94]. Але зробити це на той час не вдалося внаслідок використання коштів для освоєння цілинних земель. Саме це гальмувало здійснення благоустрою багатьох шахтарських селищ Донбасу. Крім того, у середині 50-х років ХХ ст. в Донбасі ще залишалася поширеною практика уникнення будівництва житла на «неперспективних шахтах», де запаси вугілля мали бути відносно швидко вичерпані [31, арк.136]. Тому робітники фактично були приречені на зміну місця проживання, що стимулювало велику плинність кадрів. Водночас фіксувалися численні випадки незадоволення працівників Донбасу низьким рівнем забезпечення регіону продуктами харчування та поширенням спекуляції [33, арк.66–67].

У 1955 р. відбулося масштабне переміщення населення у зв'язку з будівництвом каналу «Сіверський Донець – Донбас». На площі земель, що підлягали затопленню і відводу під канал, було розташовано 47 населених пунктів, у тому числі 18 на території Сталінської області. Переселенцям з місць відселення надавалося звільнення на 2 роки з моменту переселення від усіх податків і зборів (крім податків, що стягувалися із заробітної плати) і від обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції, крім молока. Колгоспи, які переселялися неповністю, і ті колгоспи, що прийняли до свого складу переселенців, звільнялися на 2 роки від усіх податків, зборів і від обов'язкових податків державі сільськогосподарськими продуктами, крім молока, за числом переселених господарств. Переселенцям, які цього потребували, видавалися

довгострокові кредити на будівництво нових будинків у розмірі до 10000 крб на сім'ю строком до 7 років з погашенням, починаючи з четвертого року після отримання кредиту, і на відбудову будинків у розмірі до 5000 крб строком до 5 років з погашенням, починаючи з другого року після отримання кредиту. Сільгоспбанк надавав переселенцям, які цього потребували, кредити для спорудження нових будинків у сільській місцевості у розмірі 6000 на сім'ю і на зведення будинків на новому місці у розмірі до 3000 крб строком до 7 років з погашенням, починаючи з третього року після одержання кредиту [32, арк.19-20]. У зв'язку з тим, що за кредитним планом на 1955 р. Рада Міністрів СРСР виділила УРСР на переселенські заходи кредитів Сільгоспбанку лише на 8000000 крб при потребі 66000000, Рада Міністрів УРСР порушила клопотання про додаткове виділення 58000000 крб. Отримані кредити було розподілено поміж областями [32, арк.39].

Загалом протягом 1955 р. до Сталінської області прибуло 520760 чол., а вибуло 390840 чол. [37, арк.201]

Після XX з'їзду КПРС спостерігалася подальша еволюція державної міграційної політики. Колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого суд зобов'язував керівників радгоспів видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати гроші за вимушені прогули.

Керовані зовнішні міграції стали здійснюватися у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956–1958 рр., значну роль у цьому відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр. Тільки в 1955–1957 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. молодих робітників з різних областей України [40, с.14]. Однак умови праці на багатьох шахтах Донбасу, незважаючи на помітні зрушення у справі механізації виробничого процесу, залишалися досить важкими і передбачали масштабне використання ручної праці. Цьому

сприяло небажання частини керівництва брати участь у механізації видобувних робіт. Так, на зборах партактиву 1956 р. у м. Красний Луч відзначалося, що частина начальників шахт не ведуть роботи з використання гірничої техніки, не займаються покращенням умов праці, систематично допускають зриви підготовчих робіт, вимагаючи водночас виконання плану за будь-яку ціну [38, арк.33].

Посилення критики на адресу місцевого керівництва в Донбасі відбулося у зв'язку із обговоренням доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КППС. Значна частина комуністів на місцях сприймала критику культу особи як дозвіл критикувати місцеве керівництво за помилки чи прорахунки в роботі. На зборах партійного активу Микитівського району м. Горлівки майстер шахти «Комсомолец» Рижиков відзначив, що шахта не виконувала плану видобутку вугілля внаслідок низького рівня технічного керівництва з боку начальника шахти та головного інженера. Тому робота шахти тільки протягом 1956 р. зупинялася 60 разів. На шахті своєчасно не готувалися робочі місця, внаслідок чого мали місце прогули і залишення робочих місць до закінчення робочого дня. На дільниці № 9 у день відкриття шахти забезпечили рекордний результат у 1000 т видобутого вугілля за рахунок невиконання плану видобутку по всіх інших дільницях. На зборах партійного активу Куйбишевського району м. Сталіно відзначався низький рівень трудової дисципліни на частині шахт [39, арк.95–96]. Внаслідок вивчення результатів обговорення доповіді М. Хрущова про культ особи ЦК КП України прийняв рішення про направлення на більшість проблемних шахт відповідальних працівників для покращення організації роботи.

Але незважаючи на певні покращення у справі організації виробництва та умов праці, поліпшення дозвілля працівників у багатьох випадках залишалося поза увагою місцевого керівництва. Можливо, саме тому кардинально змінити ситуацію в Донбасі у справі боротьби із злочинністю не вдавалося. Злочинні прояви серед робітничої молоді мали місце у зв'язку з неорганізованістю дозвілля, у вільний від роботи час багато молодих робітників пиячили, а тому понад 90% хуліганських вчинків скоєно підлітками і молоддю у нетверезому стані [35, арк.54].

З 32463 зареєстрованих у 1955 р. особливо небезпечних злочинів розкрито 28788 (88,7%). Найбільша кількість нерозкритих злочинів була зафіксована у Сталінській та Ворошиловградській областях [35, арк.52]. Суди республіки за три квартали 1956 р. засуджено за розкрадання державного і громадянського майна 13162 особи проти 12191 чол. за цей період у 1955 р. За дрібні розкрадання засуджено у 1956 р., 9291 особу порівняно з 10113 у 1955 р., з них 4707 осіб за крадіжки в колгоспах. Найбільше засуджено за розкрадання у Сталінській (1422 особи) і Ворошиловградській областях (821 чол.) [34, арк.92].

Загалом на території Сталінської області на початку 1956 р. проживало 3991750 чол., у тому числі міського населення 3346850 чол. Того року до області прибуло 272756 чол., а вибуло 196400. Мали місце численні факти порушення паспортного режиму. Із перевірених у 1956 р. органами міліції 869435 чол. було виявлено 12328 порушників паспортного режиму, з яких 8749 чол. притягнуті до адміністративної, а 106 чол. – до карної відповідальності [37, арк.201].

Серед засуджених по Сталінській та Ворошиловградській областях було багато таких, хто ніде не працював, у минулому судимих, які після звільнення поновили злочинну діяльність. Причому саме вони втягували у злочинну діяльність молодь. Особливо помітним це явище стало після амністії 1953 р.[35, арк.126-127]. Значно збільшилася кількість притягнутих до відповідальності осіб, що вели паразитичний спосіб життя, ніде не працювали, а лише переїздили з місця на місце [36, арк.236]. У 1956 р. у Макіївці працівниками правоохоронних органів виявлено 13273 чол., які ніде не працювали, у Жданові – 898 чол., Горлівці – 467 чол., Єнакієвому – 457 чол., Краматорську – 327 чол., Артемівську – 304 чол.[37,203]

Не пішли у минуле й масові бійки переважно за участі молодих людей. Так, 28 жовтня 1956 р. з метою звільнення ув'язненого було здійснено напад на відділ міліції м. Слов'янська Сталінської області, де брали участь близько 500–600 чол.[36, арк.301]

У 1958 р. розмір оргнабору становив 135 тис. осіб в УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [4, арк.14]. У 1958 р. в основному були побудовані нові шахти, прийняли в експлуатацію першу чергу каналу «Сіверський Донець – Донбас» та ін. У цей час на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами [4, арк.2].

Протягом 1952–1959 рр. у регіон прибуло понад 4,6 млн осіб, вибуло майже 2/3 прибулих. Усього за 1944–1959 рр. в Донбас прибуло 7,85 млн осіб, вибуло – 5,32 млн осіб, механічний приріст становив 2,53 млн осіб. Чисельність населення регіону досягла 6,72 млн осіб, тобто порівняно з 1939 р. зросла майже на 37%, а порівняно з 1943 р. – більше ніж на 300%. Працездатне населення становило близько половини чисельності населення регіону, питома вага робітників та їхніх родин становила близько 70%. Руками прибулих було побудовано нові підприємства, зроблено новий крок у зростанні економічного потенціалу регіону. У 1958–1959 рр. на вугільних підприємствах було досягнуто довоєнного рівня продуктивності праці, зростали й інші показники економічного розвитку [40, с.15].

Важливим аспектом діяльності держави щодо подальшого розвитку житлового будівництва в країні було стимулювання індивідуальної забудови, що регулювалось постановою РМ Української РСР № 63 від 19 січня 1959 року «Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського облаштування, житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік». Згідно з цією постановою сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по УРСР становила 494,2 млн крб., загальна сума кредитів складала 559,9 млн крб. Найбільша доля кредитів припадала на Сталінську (156,6 млн крб.), Луганську (69,3 млн крб.) [3, арк.202]. Прискорене будівництво житла для Донбасу означало поступову зміну соціальних стандартів у бік їхнього підвищення. Привабливість регіону для постійного проживання зростала у випадку забезпечення реальної

можливості отримати принаймні кращі житлові умови. Важливе значення мало те, що у структурі зайнятих в Донбасі на початку 60-х років відзначалося певне зменшення кількості працівників, зайнятих у матеріальному виробництві, за рахунок їхнього збільшення у сфері обслуговування, побуту, культури, освіти. Відзначалося також скорочення працівників у сільському господарстві та загальне підвищення освітнього та кваліфікаційного рівня трудящих [49, с.26].

Водночас на перешкоді подальшому покращенню умов проживання у регіоні на початку 60-х років ХХ ст. стало погіршення умов вуглевидобутку внаслідок вичерпання запасів вугілля на відносно невеликій глибині покладів. Це призвело до підвищення собівартості донецького вугілля, зниження ефективності роботи шахт. Відповідно, зменшувалася зацікавленість союзного керівництва у розв'язанні проблем шахтарів. Виразом цього стало поступове зменшення капіталовкладень у вугільну промисловість регіону. Так, у 1957 р. розмір капіталовкладень становив майже 570 млн крб., у 1958 р. – 545 млн крб., у 1962 р. – 412 млн крб., а у 1965 р. – лише 383 млн крб. По суті, радянське керівництво, використавши на повну потужність у попередні роки вугільний потенціал Донбасу, кинуло цю галузь напризволяще. Стали дедалі більш помітними прояви екстенсивного господарювання, звички жити за принципом тимчасового володарювання. Тому поступово спостерігалось погіршення ситуації у паливно-енергетичному комплексі Донбасу [49, с.18].

Логіка модернізації спонукала владні структури до формування своєрідних відносин із пересічними громадянами, які були орієнтовані на патерналізм у популістському суспільстві, пронизаному корупцією. Це сприяло формуванню місцевих еліт, орієнтованих на захист регіональних, кланових та родинно-земляцьких інтересів. Причому велика плинність кадрів в Донбасі не заважала утворенню своєрідних «закритих суспільств», які об'єднували працівників за фахом, інтересами або внаслідок тривалого проживання на одній території. Правила поведінки таких товариств визначалися специфікою роботи чи місцевості,

де вони перебували, а нові працівники були змушені приймати встановлені негласні правила. До речі, певний час велика плінність кадрів у багатьох випадках не давала змоги шахтарям об'єднатися для захисту своїх економічних інтересів на рівні держави. Це вдавалося зробити, коли економічні реформи зачіпали інтереси певної кількості сформованих родинно-земляцьких угруповань або кланів. У такому випадку захист інтересів «своїх» нерідко перевершував інші мотивації, у тому числі державні, регіональні інтереси та потреби. А іноді необхідність такого захисту передбачала виправданість в очах місцевого соціуму порушення діючого законодавства.

Міські жителі в першому поколінні так і не порвали зі своїм сільським минулим, але в умовах промислових міст вони не відтворювали автентичних господарств та побутових традицій сільського життя. До кінця не звикнувши до нового середовища, ці городяни виробили чудернацький симбіоз міської та сільської традицій, своєрідний продукт виживання та адаптації – феномен, який деякі дослідники називають «напівміською» культурою. Саме це явище продовжувало відтворюватися наступними поколіннями, дещо викрививши картину міського життя у її чистому вигляді [41, с.161]. Ці процеси сприяли маргіналізації трудящих верств суспільства цього регіону. В 40 – 60-х роках ХХ ст. більшість промислових робітників Донбасу мала риси маргінальності. А урбанізація сприяла формуванню масової культури та підданської психології.

Характер урбанізації в східних регіонах УРСР призводив до поглиблення асиміляції представників різних етнічних груп. Одним із результатів цього процесу ставала зміна питомої ваги різних етнічних груп у складі населення Донбасу. 1985 року максимальне етнічне різноманіття було помічено саме на території Донбасу. Частково це можна пояснити близьким розташуванням регіону до Кавказу, який відрізнявся строкатим національним складом. Національне різноманіття було не однаковим у різних статей: у чоловіків воно завжди вище, що пояснювалося більш інтенсивною міграцією чоловічого населення у зв'язку з професійною діяльністю, службою в армії [52, с.12].

Однак, попри велике етнічне розмаїття на території Донбасу, протягом другої половини ХХ ст. спостерігалася чітка тенденція посилення процесів асиміляції. До цього часу в регіоні було створено потужне асиміляційне «ядро», яке часто ототожнюють із його проросійською орієнтацією. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [43, с.27-42]. Справді, контингент зовнішніх мігрантів протягом тривалого часу складали переважно росіяни. Українське суспільство з багато-національного перетворювалося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала поряд із постійно зростаючою російською меншістю [51, с.421].

У період між переписами населення 1959–1989 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чол. Найбільш чисельну групу становили українці. За 30 років їхня кількість зросла, але питома вага серед жителів області знижувалась. Впродовж 1959–1989 рр. кількість українців збільшилася на 325,0 тис. чол., або на 3,5%, а росіян – на 714,8 тис. чол., тобто на 7,1%. У 1959 р. на території Донецької області проживало 2368,1 українців (56,4% від загальної чисельності). А росіян нараховувалося 1601,2 тис. чол. (38,2%). Крім українців та росіян, в області мешкали греки, євреї, татари, казахи. В 60–70-х рр. ХХ століття помітно зросла чисельність узбеків, вірмен. Цих людей привело сюди не просто бажання змінити місце проживання, а стабільніше становище в Донбасі. Найбільше робітників було з росіян, українців та греків. Серед службовців переважну більшість становили росіяни. Сільське населення за національним складом було більш однорідним, переважно українським [46, с.8-14].

У 1989 р. на території Донецької області проживало 5311781 чол., з яких 2693432 були українцями, 2316091 чол. – росіянами, 83691 чол. – греками, 76935 чол. – білорусами, 28135 чол. – євреями, 25495 чол. – татарами. На території Луганської області проживало 2857031 чол., з яких 1482232 – українців, 1279043 – росіян, 33516 – білорусів, 11937 – татар [45, с.80-81].

Найбільш відчутний вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався саме у Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися у 1989 р., відповідно, 44,8% і 43,6% [50, с.86].

За даними переписів 1970, 1979, 1989 років помітне поступове зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно, 54,8% і 41,7%; 52,8 і 43,8%; 51,9% і 44,8%). Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною належністю. Від перепису до перепису зменшувалася відносна кількість українців, що вважали українську мову рідною: 1959 р. – 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 – 66,4% [47, с.29]. Подібний стан речей у другій половині ХХ ст. залишався характерним для всіх жителів України. Коли у 1959 році російську як рідну мову назвали 10,3 млн осіб (з них 6,9 млн росіяни, 2 млн українці), то в 1970 році цей показник сягнув 13,4 млн (8,9 млн росіян та 3 млн українців) [48, с.34-40]. Рідною українська мова стала лише для частини поляків. Під час обох переписів 68% поляків своєю рідною назвали українську мову. Решта національностей схилилися до русифікації.

Інтенсивне зростання кількості росіян у Донбасі зумовлювалося не тільки їхньою міграцією з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами, оскільки в умовах глобальної русифікації, особливо в 60–70-ті рр. ХХ ст., було вигідним записатися у документі росіянином. Тому русифікація як у області, так і по Україні в цілому сприяла переходу до російської національності дітей у змішаних шлюбах. Така ситуація існувала у середовищі найбільш чисельних етнічних груп Донбасу. Однією з основ процесів асиміляції було використання в Донбасі російської мови як засобу міжетнічного спілкування. Відповідне етнічне середовище впливало на побут, мову, погляди, моральний розвиток родини. Отже, етнічна неоднорідність населення Донецької області сприяла створенню міжетнічних шлюбів. Слід додати, що люди, які мігрували в Донецьку область з інших респуб-

лік, більше схильні до утворення міжнаціонального шлюбу, ніж місцеві жителі. Вивчення спілкування в таких сім'ях виявило, що частіше їхні члени користувалися російською мовою [46, с.8]. Це можна певною мірою пояснити тим, що протягом 1960 – 1980-х років серед осіб, що вступали до шлюбу, росіян було 43,3–49,2%. А для Донецька спостерігалася чітка тенденція до зниження ролі національності у виборі шлюбного партнера [52, с.10-14].

Можна відзначити, що протягом 1940-х – першої половини 1980-х років позірنا інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас як про «російськомовний регіон». Водночас уявлення про такий Донбас не варто плутати із оцінкою його як регіону виключно «проросійської» орієнтації. Відсутність її в населення Донбасу може бути підтверджена тим, що абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності [44, с.120-128].

Загалом протягом другої половини ХХ ст. до розпаду СРСР чисельність населення Донбасу стрімко зростала за умов поглиблення процесу урбанізації. За його темпами регіон міцно закріпився на одному з перших місць в республіці. Міжетнічна взаємодія проходила під впливом соціально-економічних перетворень, що здійснювалися радянським урядом і спрямовувалися на покращення умов проживання у регіоні, збільшення видобутку вугілля та зростання металургійної промисловості. У таких умовах ставало помітним поступове домінування представників окремих етнічних груп у певних сферах економічної діяльності. У другій половині ХХ ст., попри фіксацію окремих міжетнічних сутічок, масові заворушення не спостерігалися. Негативно на процеси міжетнічної взаємодії впливала криміногенна обстановка в регіоні, що загострювалася у зв'язку із концентрацією в Донбасі виправно-трудоуних закладів. Цьому сприяло також відносно тривале збереження досить низького рівня культурно-побутового рівня забезпечення населення. Міграційна та національна політика радянського уряду також сприяла маргіналізації населення Донбасу. Культивація радян-

ським урядом створення міфічної «нової історичної спільності – радянського народу» супроводжувалася посиленням процесу русифікації. Одним із наслідків цього стало масове використання російської мови як засобу спілкування.

1. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2592.
2. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3819.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5315.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561.
5. ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 236.
6. ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 94.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 238.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 386.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 387.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 395.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 400.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 402.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 462.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 484.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 560.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 561.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 870.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 871.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 874.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1262.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1639.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2089.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797.
31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4045.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4072.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4080.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4296.
35. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4298.

36. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4299.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4300.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4378.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4388.
40. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М.А.Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007.
41. Данилін О.М. До питання про урбанізаційно-модернізаційні процеси в Донбасі у перші повоєнні десятиліття: шахтарі в урбаністичній схемі регіону / О.М.Данилін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. стат. Вип. 18. – К. – Донецьк, 2001.
42. Ковпак Л.П. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.П.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003.
43. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. / В.Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2.
44. Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.) / М.Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 11/ДонДУ; [голов. ред. З.Г.Лихолобова]. – Донецьк, 2001.
45. Национальный состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991.
46. Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г.М.Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
47. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н.Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1.
48. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (ХХ – початок ХХІ століття) / В.О.Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.
49. Саржан А.О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / А.О.Саржан. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
50. Суботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) / І.В.Суботіна. – Дис... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008.
51. Субтельний О. Україна. Історія / О.Субтельний. – К., 1991.
52. Філіпцова О.В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О.В.Філіпцова. – Автореф. дис... канд. біологіч. наук. – Харків, 1998.